

רפאל שוח"ט: תגובה למאמרו של י"א שפירא, "אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של הגר"א"

(בד"ד 13: אלול תשס"ג, עמ' 5-53)

מאמרו המקיף של י"א שפירא בוחן מחדש בזכוכית מגדלת את יחסו של הגר"א לחכמות הכלליות ואת מקומו של ר' ברוך משקלוב בעניין זה. כמו כן המאמר עומד על השינויים העקרוניים הנחוצים בהקדמות של ר' מנחם מנדל משקלוב ושל ר' חיים מוולאז'ין לספרי הגר"א, ובמיוחד על החלקים הביוגרפיים בקשר לגר"א. על הבהלים אלה כתבתי באריכות במקום אחר. בצדק ציין שפירא, ולפניו מורגנשטרן,¹ שר' חיים הוא היחיד המתעלם באופן שיטתי מעיסוקו של הגר"א בחכמות הכלליות. במקום אחר כתבתי שר' חיים ראה בעצמו מנהיג ומחנך מרכזי והוא לא רצה לתת נשק בידי יריביו מן ההשכלה שישושו עלי טרף על כל אזכור לגבי ידיעותיו של הגר"א בחכמות.² על טענתי זו, העיר שפירא במאמרו³ כי ר' מנחם מענדל, שהזכיר פן ביוגרפי זה של הגר"א, הדפיס את הקדמתו בשקלוב, ולכן לא המרחק מליטא הוא שהביאו להזכיר את ידיעות הגר"א בחכמות. אני מקבל את הערתו זו וייתכן שר' מנחם מנדל רצה להזכיר את ידיעות רבו בחכמות ולא ראה צורך בזהירותו של ר' חיים; כפי שציין שפירא, "גלוי וברור כאן כיצד מתעקש ר' מנחם מנדל לשזור את הקטע הדן ביחס הגר"א לחכמות הכלליות דווקא בתוך הטקסט של דברי ר' חיים".⁴ בוודאי שיש כאן שתי אסכולות איך להציג את דמותו של הגר"א, אמנם אין זה שולל את הסברי שר' חיים חשש מן ההשכלה. וזהירותו של ר' חיים מן ההשכלה, וזהירות הבאים אחריו בליטא היא היא שגרמה לאסכולה הזאת. ר' חיים לא העריך את לימוד החכמות פחות מכל תלמיד אחר של הגר"א. אך לימוד זה הוא עניין אישי ולא עניין שיש לערבו במערכת הלימודים בישיבה. ר' חיים הבין את הסכנה של אמרות כאלה על דמותו של הגר"א בעימות עם ההשכלה עוד טרם נוסדה ישיבת וולאז'ין. ומה שהביא שפירא מר' אברהם שמחה ממסטיסלב בשם דודו ר' חיים, על חשיבות העתקת ספרי החכמות ללשון הקודש, היא היא ההוכחה שר' חיים לא שלל את לימוד החכמות ורק שתק בגלל חששו מן ההשכלה.⁵ באמצע המאה הי"ט קיימים אזכורים מפורשים בדברי ר' יצחק אייזיק חבר ור' יעקב משה מסלונים על חששותיהם מן ההשכלה אבל יש להם דרכים שונות בהתמודדותם עם בעיה זו, כפי שהוכחתי במקום אחר.⁶

1 א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 295.

2 ר' שוח"ט, "הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות", בד"ד, 2 (תשנ"ו), עמ' 96-97.

3 עמ' 35-36.

4 שפירא, עמ' 40.

5 וייתכן שהרא"ש ממסטיסלב עצמו לא חשש מכך כמו שר' יהושע השל לוין לא חשש מכך, איש איש ושיטתו.

6 "The Debate over Secular Studies among the Disciples of the Vilna Gaon", *The Torah U-Madda Journal*, 8 (1988-89), pp. 286-292

התזה של שפירא היא, שר' חיים ראה רק חשיבות מועטת בחכמות הכלליות כעזר נקודתי ללימוד הגמרא, וחשב כי הגר"א עסק בכך כיוון שהוא היה דמות יוצאת דופן, לעומת ר' מנחם מנדל שראה בחכמות הכנה לגאולה.⁷ ואמנם, לפי זה מה הטעם שלא להזכיר בתיאור דמותו של הגר"א? ויתירה מזה, על-פי תזה זו היינו מצפים לראות בין תלמידי ר' מנחם מנדל ור' ישראל משקלוב כאלה המשלבים בין לימוד התורה ללימוד חכמות הכלליות כדוגמת הרש"ר הירש במערב אירופה, אבל ההפך הוא הנכון. חוץ ממה שר' מנחם מענדל או ר' ישראל שיבחו את הגר"א על ידיעותיו בחכמות הכלליות לא ראינו שהם עסקו בכך. דווקא תלמידו של ר' מנחם מענדל, ר' יצחק חבר הוא הלוחם הגדול כנגד לימוד החכמות. ואילו בית מדרשו של ר' חיים, היו שעסקו בלימוד החכמות. כבר הזכרתי לעיל את האיגרת של ר' אברהם שמחה ממסטיסלב בשם דודו ר' חיים, שהגר"א השתוקק להעתקת ספרי החכמות לעברית.⁸ ר' חיים גם העניק הסכמה חמה לפירושו של שלמה דובנא לתורה, ב-1784, אף שהלה דגל בלימוד החכמות כשיטת רבו משה מנדלסון. יש גם מסורת שר' חיים למד מתמטיקה בנעוריו על מנת להבין את מסכתות כלאיים וראש השנה.⁹ על בנו של ר' חיים, ר' יצחק (ר' איצלה), שכינה כראש ישיבה אחריו, ידוע יותר. מקס ללינטל כתב על ר' איצלה שהוא שלט בגרמנית, רוסית ופולנית.¹⁰ ור' מאיר ברלין (בר-אילן) אמר על ר' איצלה, "כחכמתו בתורה כן ידיעותיו גם בלימודי חול. בוולוז'ין היו מספרים כי רבי יצחק היה קורא פולנית... וגם ידע ענייני רפואה."¹¹ יש על כך עדות גם ממיכה ברדיצ'בסקי שכתב: "הוא היה חכם גדול ובקי בהרבה שפות, וידיו רב לו בהנדסה ובחכמת הרפואה."¹² חתנו של ר' יצחק, הנצי"ב, שכינה אחריו בראשות הישיבה, הראה פתיחות רבה לעיסוק בכתבי יד במחקר התלמוד, לעיסוק בשפה העברית ובדקדוקה, וראה בעין יפה את הקריאה בעיתונות הכללית. כמו כן הוא עודד את בנו ללמוד רוסית.¹³ גם ר' אליהו רגולר, מקורבו של ר' חיים מוולאז'ין, ידע לטינית וגרמנית, ותלמידו ר' יהושע השל לוין, מתברר של "עליות אליהו", שהתמודד מול הנצי"ב על ראשות הישיבה, התמצא בעולם הספרות.¹⁴ ובכלל, בין בני זמנו של הגר"א ור' חיים היו כמה וכמה רבנים שעסקו בלימודים כלליים, אף שהיו אוטו-דידיקטים.¹⁵

7 שם, עמ' 44.
 8 שם, עמ' 49-50.
 9 שפירא, עמ' 33.
 10 י"ל מימון, שרי המאה, ח"ב, עמ' 143.
 11 M. Lilienthal, "My Travels in Russia", in D. Philipson (ed.), *Max Lilienthal American Rabbi*, NY 1915, p. 344.
 12 מ' ברלין, רבן של ישראל, ניו יורק 1943, עמ' 20.
 13 האסיף 3 (1886), עמ' 233. על ידיעותיו של ר' איצלה בחכמות ראה מאמרו הרחב של J. J. Schacter "Haskalah, Secular Studies and the Close of the Yeshiva in Volozhin in 1892", *The Torah U-Madda Journal*, II (1990) pp. 96-102. וראה גם ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 57-59.
 14 שכטר, לעיל, הערה 13, עמ' 101-102.
 15 שטמפפר, לעיל, הערה 13, עמ' 74-75.
 16 ראה על כך, א"מ שרייבער, "השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית ועל ההקשר לימות המשיח", ח"א, בר"ד, 9 (תשנ"ט), עמ' 12 הערה 16; עמ' 18-20; וכן עמ' 23. וראה גם דבריו "תגובה לסקירה של רפאל שוח"ט", בר"ד, 11 (תש"ס), עמ' 122.

כמו כן, לא ברור לי על מה עומדת התפיסה הזאת הרואה בלימוד החכמות עניין השייך לעידן המשיחי. בכתבי הגר"א אין כל יסוד לתפיסה זו. וגם מורגנשטרן, שהעלה רעיון זה כהיפותיזה, ביסס אותו על סמיכות שיחת הגר"א עם ר' ברוך משקלוב לניסיונו לעלות ארצה ולא על מקור בכתבי הגר"א.¹⁷ ואם המקור בספר קול התור¹⁸ הוא מבית מדרשו של הגר"א, הרי שהוא מדבר על תוספת לימוד החכמות ואין שם שלילת לימוד החכמות לפני העידן המשיחי.

ולכן, אף שאני מסכים שהיו שתי אסכולות בהצגת דמותו של הגר"א, אין אנו מוצאים את העיסוק בחכמות בקרב תלמידיו שעלו ארצה.¹⁹ דווקא בקרב הנשאים בליטא, ותלמידיהם ומקורביהם ניתן למצוא עיסוק בחכמות, אם כי בצורה פרטית. עיסוק זה הוגבל במשך המאה הי"ט, ככל שהשפעה על ההשכלה איימה על סדרי הלימוד בישיבה.²⁰ ר' חיים, שצפה את העתיד, לא רצה לתת נשק בידי יריביו מן ההשכלה (שבסופו של דבר ניצלו עניין זה לקדם את מטרותיהם),²¹ והשמיט חלק זה מן הביוגרפיה של הגר"א אף שהוא עצמו לא שלל את העיסוק בחכמות הכלליות. לאחר מכן, באו אחרים, כגון ר' יעקב משה מסלונים, ר' יצחק חבר,²² והנצי"ב, והגבילו את העיסוק בחכמות ככל שגבר איומה של ההשכלה על לימוד התורה בליטא.

נקודה נוספת עליה אני רוצה להעיר, היא יחסו של הגר"א לפילוסופיה. אני מקבל את טענתו של שפירא כי הגר"א ראה בעין חיובית את המדעים ולפילוסופיה הוא התייחס אחרת. ברם, כבר הראיתי במקום אחר,²³ כי לגר"א יחס דו-ערכי לפילוסופיה. את הפילוסופיה כחומר לימודי, תחום שהוא הכיר מן הספרות המתורגמת לעברית, לא שלל, אך גם לא ראה בה עניין רב.²⁴ אך למונח 'פילוסופים' או 'פילוסופיה' ככינוי לזרם הרציונליסטי בין הוגי ישראל, הוא התנגד בתוקף, בטענה שאין מקום לעיסוק המטאפיזי על סמך השכל בלבד כשיטת ריה"ל.²⁵ מצאתי מקור מכתב יד שבו הגר"א משתמש במילה 'פילוסופים' בשני מובנים אלה. המקור מופיע בשינוי קל באדרת אליהו, שממנו אצטט בתוספת מכתב היד:

כי כל הדברים שבעולם אומרים הפילוסופים שהוא על פי הטבע, אף זריחת השמש ושקיעתה, אבל על הגשמים מודים שאינן על פי טבע כלל, כאשר אנו רואים שפעמים לא ירד כלל ופעמים ירד בכל יום ויום. ולכן נקרא גבורות גשמים, שבזה ניכר גבורות ה' יותר מכל דברים, וזהו שאמרו מתוך שהיא שקולה וכו', (כי גם

17 מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 293-298.

18 קול התורן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 115.

19 ראה מורגנשטרן, לעיל, הערה 1, עמ' 295.

20 שכטר, לעיל, הערה 13, עמ' 92-97.

21 ראה ע' אטקס, יחיד בדורו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 47-53.

22 ראה לעיל, הערה 6.

23 בד"ד, 2, לעיל, הערה 2, עמ' 93-95.

24 וכתב ר' ישראל משקלאב שהוא למד ממנו רק שני דברים. הקדמתו לפאת השלחן, צפת תקצ"ו.

25 וזו הסיבה שהוא המליץ על לימוד הכוזרי. ראה מאמרי בכד"ד שם, וכן, מאמרי, "אמונתו של אברהם אבינו בבית מדרשו של הגר"א", בתוך מ' חלמיש, חנה כשר, י' סילמן (עורכים), אברהם אבי המאמינים, רמת גן תשס"ב, עמ' 198. הראיתי גישה זו גם בדבריו ר' יעקב משה מסלונים ור' יצחק חבר, שם, עמ' 200-203, וכן במאמרי באנגלית (לעיל, הערה 6), עמ' 287-292.

תחה"מ [תחיית המתים] מודים הפילוסופים שאינו ע"פ הטבע כי לא יתכן שעפ"י הטבע יהיה אדם הנרקב זה כמה שנים) לחזור ולחיות, ולכן קבעוה בתחיית המתים.²⁶

במקור זה רואים, כי המילה 'פילוסופים' בפעם הראשונה, כוונתה לחוקרי הטבע, אך בפעם השנייה כוונתה היא להוגים יהודים המכונים 'פילוסופים', המאמינים בתחיית המתים, אך מנסים להסביר כל תופעה בצורה טבעית ורציונלית.

26 אדרת אליהו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 795-796. הסוגריים המיוחדים הם על פי כתב יד בית המדרש לרבנים, ניו יורק, כת"י 5179, עא, עמ' א.